

De musicoloog, organist en Maarschalkerweerdkenner Mr. Drs. P.A.P. Houdijk uit Houten verzorgde op 18 november 2001 een concert in de Maria van Jessekerk. Voorafgaand aan dit concert hield hij een inleiding. Op verzoek van vele toehoorders heeft hij deze lezing op schrift gesteld in een verkorte en bewerkte versie.

De functie van het orgel in de negentiende eeuw in de katholieke kerk in Nederland, en de betekenis voor onze tijd.

Door Paul Houdijk

De negentiende eeuw

Met het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 brak een periode van grote bloei aan voor de katholieken in Nederland. In vrijwel elke stad of elk dorp verrezen een of meer nieuwe kerkgebouwen. Er werden vele nieuwe congregaties gesticht. Zo'n congregatie exploiteerde dan vaak een school, internaat, ziekenhuis of een woonvoorziening voor ouderen. Al deze nieuwe gebouwen werden uiteraard van een kapel voorzien. In al deze nieuwe kerken en kapellen, meestal in neo-gotische stijl opgetrokken, moesten dan nieuwe orgels worden geplaatst. Voor de katholieke orgelmakers, waaronder het bedrijf Maarschalkerweerd & Zoon, betekende dit een enorm groot afzetgebied. Zo kreeg ook de St. Jozefkerk te Delft, thans gewijd aan de H. Maria van Jesse, in 1893 een nieuw orgel, gebouwd door Michael Maarschalkerweerd. De 'orgelfabriek' Maarschalkerweerd & Zoon behoorde tot de belangrijkste orgelbouwers van Nederland.

Een ander minstens zo bekende orgelmakerij was het huis Bätz/Witte. Deze bouwde vooral orgels in protestantse kerken, in Delft onder meer in de Oude Kerk en de Nieuwe Kerk. Een belangrijke taak waartoe deze instrumenten moesten zijn uitgerust is de begeleiding, in stimulerende, stuwende zin, van de gemeentezang. Het orgel moest, en moet nog steeds, de goegemeente aanzetten tot de stevige zang van de psalmen en de gezangen. Vandaar dat deze orgels een forse klank hebben. Het zijn machtige monumentale instrumenten, onze Hollandse orgelbouw waardig, waar we trots op mogen zijn.

Over de instrumenten van katholieke bouwers, zoals Maarschalkerweerd en Adema, is een heel ander verhaal te vertellen. Deze zijn niet in de eerste plaats bedoeld geweest voor de begeleiding van de volkszang, zoals dat in onze kringen wordt genoemd. Volkszang kwam in de negentiende eeuw tijdens de mis in katholieke kerken in Nederland in principe niet voor.

Hetzelfde geldt voor orgelconcerten. Ook die kwamen in katholieke kerken in de regel niet voor. Een enkele uitzondering hierop vormde een inspelingsconcert van een nieuw orgel, vrijwel altijd in samenwerking met een koor.

Als de orgels niet bedoeld waren voor volkszang en evenmin voor orgelconcerten, waarvoor dan wel?

Een orgel van Maarschalkerweerd had voornamelijk een liturgische functie. Het moest dienen als begeleidingsinstrument voor het koor, in missen voor mannenkoor en orgel en bij de begeleiding van het gregoriaans. De Provinciale Bisschoppensynode

van 1865 heeft belangrijke uitspraken gedaan over de katholieke liturgie en de functie van het orgel. Aan vrouwen werd de toegang tot het koor ontzegd. En orkesten werden eveneens verboden. Het orgel werd beschouwd als het enige muziekinstrument dat in de kerk thuishoort. De begeleiding van de koorzang, in het bijzonder van het gregoriaans, moet zacht zijn: Het orgel mag de stemmen der zangers niet onderdrukken. De reden hiervoor is dat de tekst van de zang, ook de onbeklemtoonde lettergrepen, verstaanbaar moet blijven. Dit kan misschien verklaren waarom de instrumenten van Maarschalkerweerd, in tegenstelling tot die van bijvoorbeeld Witte, doorgaans niet zeer luid klinken. Zelfs in het plenum of het tutti blijft de klank relatief mild, ook bij een groot orgel als dat in deze Maria van Jessekerk.

Natuurlijk is het een open deur te beweren dat het gregoriaans eigenlijk onbegeleid zou moeten worden gezongen. Daarvan was men zich in de negentiende eeuw ook terdege bewust. Toch was de begeleiding van het gregoriaans zowel in de negentiende als in de twintigste eeuw, vooral om praktische redenen, wel degelijk de praktijk.

En toen daalde er een fraai gezang, opgebouwd uit donkere en heldere stemmen, tezamen met het geluid van een orgel, geheimzinnig neer uit de allerhoogste achter wierookdampen verscholen gewelven. (Victor Hugo)

Het orgel heeft echter nog een functie, misschien wel de belangrijkste. Het is er om ons te stemmen tot inkeer en gebed, om ons te verheffen en in contact te brengen met het bovennatuurlijke. Om dit beter te kunnen begrijpen, is het van belang te weten dat dit orgeltype wel als romantisch wordt aangeduid. De term romantisch orgel werd in de negentiende eeuw zelf overigens nog niet gebruikt – men sprak toen van het moderne orgel – maar stamt pas uit de twintigste eeuw, en is nu algemeen gebruik. Dit stelt ons voor de vraag wat romantiek eigenlijk precies is. Hierover zijn meters boek volgeschreven. Voor deze gelegenheid zou ik mij graag willen aansluiten bij wat hierover door vele kunstenaars, filosofen en andere intellectuelen vooral aan het begin van de negentiende eeuw werd geformuleerd. Zij zijn van mening dat romantiek helemaal niet specifiek is voorbehouden aan de negentiende eeuw, maar daarentegen van alle tijden is. In deze visie is romantiek een geesthouding, een wijze van in het leven staan, een bewustzijnsniveau. Romantiek is dan het dringend besef van het feit dat er naast de wereld die wij zintuiglijk kunnen waarnemen (het Diesseitige), achter de horizon nog een andere geheime wereld is: de metafysische wereld, de wereld van het bovennatuurlijke (het Jehnseitige). Het is het voortdurend streven van de romanticus om zich daar te kunnen begeven.

Hier hebben romantiek en het naar het paradijs verwijzende rooms-katholicisme elkaar gevonden. Zij gaan hand in hand in de term mystiek. Het orgel heeft in de eerste plaats een mystieke functie. Het moet de ziel in vervoering brengen, dat wil letterlijk zeggen: vervoeren naar de metafysische wereld. De orgelbouwers, waaronder in het buitenland Walcker, Sauer, Ladegast en natuurlijk Cavallé-Coll, en in Nederland onder meer Maarschalkerweerd en Adema, hebben dit willen bereiken met nieuwe registers als overblazende fluiten en de voix-celeste (is veelzeggend: de hemelse stem), en bijvoorbeeld met de crescendokast, die de mogelijkheid biedt bepaalde registers van het orgel van verre als engelengezang uit de hemel te laten klinken.

ken. De zware bassen van het pedaal dienen dan om de gelovigen mee te dragen in geborgenheid. Ook in dit alles kan misschien een verklaring worden gevonden voor het gegeven dat dit soort orgels, ook in de sterke registercombinaties, naast een zekere stevigheid toch altijd ook zachtheid in karakter blijven tonen en de luisteraar nooit intimideren of terneerdrukken.

Onze tijd

Sinds de liturgische en kerkmuzikale vernieuwingen vanaf het tweede Vaticaans Concilie worden ook aan het orgel nieuwe eisen gesteld. Naast de samenwerking met het koor (waaraan vrouwen inmiddels weer mogen deelnemen) die is blijven bestaan, moet het nu ook kunnen worden gebruikt voor de begeleiding van de volkszang. Dit blijkt zeer goed mogelijk, mits maar de stijl van het orgel en de principes van de Provinciale Synode van 1865 als uitgangspunt blijft nemen. Vanzelfsprekend mag het nu iets luider klinken omdat behalve het koor ook de kerkgangers moeten worden begeleid. Toch geldt ook nu nog dat de tekst van de zang altijd goed verstaanbaar moet blijven. Dit betekent dat het orgel niet alleen in luidheid maar ook in toonhoogte de zang niet mag overstemmen. De begeleiding van de volkszang kan dan ook het best gebeuren met achtvoets-grondstemmen ondersteund door het pedaal op zestienvoets basis. In het geval van een volle kerk kunnen daar enkele viervoets-registers (als versterking van de vrouwenstemmen) en soms zelfs zestienvoets-registers aan worden toegevoegd. Hoog klinkende registers en vulstemmen, die dus hoger klinken dan de zangstemmen, mogen alleen in zeer speciale gevallen worden gebruikt, bijvoorbeeld bij feestelijke hoogtijdagen en liederen die zich daartoe eigenen. De sterke registers, met name de sterke tongwerken, moeten worden gereserveerd voor het naspel bij het uitgaan van de kerk.

Michael Maarschalkerweerd moet een ruime, internationaal georiënteerde, visionaire blik hebben gehad. Dat mag onder meer blijken uit het feit dat een aantal van zijn orgels, als aanvulling op het negentiende-eeuwse liturgische orgelgebruik, ook zeer geschikt blijkt voor het geven van orgelconcerten. In het bijzonder geldt dit voor dit Delftse orgel waarop een zeer groot deel van het orgelrepertoire goed kan worden uitgevoerd, zoals u regelmatig kunt horen. Het bezit zeer grote muzikaal artistieke kwaliteiten. In combinatie met de prachtige neo-gotische kast is het een waar kunstwerk. Daarom is het van buitengewoon groot belang dat dit orgel wordt geres-taureerd en teruggebracht in de oorspronkelijke (mechanische) toestand. Dan zal de Heilige Maria van Jessekerk, nog meer dan nu reeds het geval is, een instrument rijk zijn dat mag worden gerekend tot de mooiste voorbeelden van negentiende-eeuwse orgelkunst in Nederland.

E

nige gebruikte en aanbevolen literatuur

H.P.R. Rosenberg, De negentiende-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland, Staatsuitgeverij, 's Gravenhage, 1972.

A.J. Looijenga, De Utrechtse school in de neogotiek, de voorgeschiedenis van het St. Bernulphusgilde, Leiden, 1991.

L.J. Rogier, Katholieke herleving, geschiedenis van katholiek Nederland sinds 1853, Uitgeverij Pax, 's Gravenhage, 1956.

L.J. Rogier en N. de Rooy, In vrijheid herboren. Katholiek Nederland 1853-1953, 's Gravenhage, 1953.

A.M.J. van Eck en H. de Kler (red.), Orgelkunst rond 1900, Canaletto, Alphen a/d Rijn, 1995.

T.W.F. den Toom, De orgelmakers Witte, J.J. Groen en Zoon, Heerenveen, 1997.

F.P.M. Jaspers, 'Loflijk werk der engelen', De katholieke kerkmuziek in Noord-Brabant van het einde der zeventiende tot het einde der negentiende eeuw, Stichting Zuidelijk Historisch Contact, Tilburg 1988.

M. Boereboom, Handboek van de muziekgeschiedenis, deel 3, Ned. Boekhandel, Antwerpen/Utrecht, 1973.

A. de Keyzer, A. Vernooij e.a. De lof Gods geef ik stem, Gooi en Sticht, Baarn, 1993.

Diverse afleveringen van het St. Gregoriusblad, waaronder aflevering 1 uit 1876.